

A történetírás újragondolása

Az 1990-es évektől egyre gyakrabban bukkan fel az újragondolás kifejezés a történetírással kapcsolatban. Elsőként Keith Jenkins 1991-ben megjelent, ma már klasszikusként számon tartott könyve címében találkozhattunk a kifejezéssel¹, ám ezután már hasonló címmel látott napvilágot az Egyesült Államokban egy társadalomtörténeti tanulmánykötet is.² S hadd zárjam a sort az ilyen jellegű legfrissebb munka említésével, Jeremy Black könyvével.³ 1996-ban ráadásul folyóirat is indult *Rethinking History Journal* címmel. De mit kell vajon folytonosan újragondolni a történetírás egyre több szegmensében, mi körül folyik a hajcihő újragondolás címén? Erre a kérdésre keresem a választ oly módon, hogy szisztematikusan áttekintem a feltétlenül újragondolandókat. Nem törekszem, nem is törekedhetem teljességre, de az újragondolásra szoruló legfontosabb kérdésekre talán fény derül.

Öt csomóponti problémát érintek, melyek többé-kevésbé szorosan összefüggnek egymással, de külön is megérdemlik a figyelmet. Az első a történeti megismerés természetét, a második a történetírás mint nemzeti tudomány státusát, a harmadik az internacionális történetírás perspektíváját érinti; a negyedik probléma az inter- és multidiszciplinaritás, az utolsó, vagyis az ötödik pedig azt illeti, hogy miként alakul át napjainkban a történetész s vele együtt a történetírói szakértelem helye és szerepe a társadalomban, s mi a viszony a kollektív emlékezet, *public history* és a szaktudomány között.

¹ Keith Jenkins: *Rethinking History*. Routledge, London, 1991.

² Leonard R. Berlanstein, ed.: *Rethinking Labor History: Essays on Discourse and Class Analysis*. Urbana, 1993.

³ Jeremy Black: *Rethinking Military History*. Routledge, London, 2004.

A történetírás, mint a jelentésadás mestersége

Az első kérdést illetően felesleges lenne e helyt hosszas fejtegetésekbe bocsátkozni, hiszen a posztmodern körüli történészviták folytán gyakran kerül rá a szó. A fő kérdés az tehát, hogy a tudományos megismerés kumulatív modellje nem ad ma már meggyőző magyarázatot a tudás keletkezésére, elavulására és időleges érvényességére. Nem tartható fenn ugyanis tovább az a 19. századi eredetű episztemológiai dogma, mely szerint a tudás termelése terén is létezik valamiféle folytonos felhalmozási folyamat, amely az anyagi javak előállítását tekintve a piaccgazdaságban látszik érvényben lenni. A tudományfejlődés kumulatív fogalma ilyenformán egyre kevésbé felel meg a tudományfilozófia, a nyelvfilozófia, valamint a posztstrukturalista tudományos elképzelések felismeréseinek. Annak a felfogásnak a nyilvánvaló csődje ez, amely nem állítja ugyan, hogy létezik az abszolút tudás, ennek ellenére makacsul kitart amellett, hogy az idő előre haladtával egyre közelebb kerülünk a jobb és a több tudáshoz. Többek közt azért, mert szüntelenül bővülnek a történész keze ügyébe eső források; továbbá, mert az elfogult vizsgálódást szülő politikai feltételeket (mint amilyen a diktatúra) jobb, kedvezőbb külső feltételek váltják fel (mint amilyen a demokrácia).⁴ Ez a naiv, bár kétségkívül optimista felfogás, melyet a történészek máig lelkesen, a többi humanióra művelőinél is kitartóbban védelmeznek, komoly észérvekkel nem tartható tovább életben. Ennek ellenére, valljuk be, az a történész hitvallás, miszerint folyton többet tudunk a múltról, és ezen tudásunk ráadásul a múlt egyre igazabb képét mutatja, alig vesztett korábbi osztatlan népszerűségéből.

Ezúttal mégoly vázlatosan sem kívánom ecsetelni az empirista történészek és az elmélet szószólói közt évek óta zajló heves vitát; korábban több alkalommal is megtettem már ezt. Csak utalok arra, hogy az újragondolt történeti tudást nem a folytonos tökéletesedés, hanem az unos-untalan újraértelmezés alapozza meg. Énnélfogva a történész elsőrendű dolga az tehát, hogy megfelelő jelentéssel lássa el a múlt által vizsgált tartományát. A jelentésadás műveletének a hangsúlyozása azt is jelenti egyúttal, hogy tudomásul vesszük: a történeti megismerés lehetőségei módfelett korlátozottak. Mindenekelőtt azért, mert a megismerő mindig szituált, ebből következően az adott (jelenbeli) korhoz, annak értékrendjéhez és hatalmi viszonyrendszeréhez kötött pozícionáltsága szabja meg értelmező munkáját. S persze azért is, mert a megismerés nem teljesen független a megismerő személyiségétől, az ezt a funkciót ellátó egyén szubjektumától sem. Ez utóbbi kapcsán jegyezte meg Popper, hogy a történetírást a kutató folyton változó személyes érdeklődése,

⁴ Ezt a látszólag egyértelmű összefüggést meggyőzően cáfolja: Mary Fulbrook: *Historical Theory*. Routledge, London, 2002. 175–179.

vagyis a szorosan vett tudományos kíváncsiság mozdítja előre. „*Azt a történelmet írjuk, jegyezte meg, amely érdekkel bennünket.*”⁵ A történelmi érdeklődés határozott irányát nevezte Popper *történelemértelmezésnek*.

A jelentésadás teendőibe beletemetkező tudós nem ringathatja magát abban a kellemes illúzióban, hogy az általa fellelt vagy fellelni vélt jelentés valaha is megfelelhét az erről a valóságról a múltbeli cselekvő és/vagy szenvedő ágens részéről táplált elképzelésnek. Ez az egyébként nem ritka (sőt kifejezetten általános és többnyire implicit) feltételezés az elbeszélés szükségszerű teleologikus voltát vetíti rá a szintén teleologikusként elgondolt múltbeli cselekvésre (vagy inkább cselekvéssorra).⁶ Mely feltevés az esetben is ingatag alapokon áll, amikor úgy gondoljuk, hogy „a cselekvés alapvetően történeti jellegű” entitás. Mivel „mindannyian elbeszéléseket élünk meg életünk során, és mivel elbeszélések segítségével értelmezzük saját megélt életünket...”, a cselekvésben, valamint a róla való beszédben egyaránt benne rejlik a célirányosság mozzanata. Ebből azonban nem feltétlenül következik ennek a két szinten ható teleológiának a (döntő) tartalmi azonossága. A történelem olyasféle üdvtörténeti (teológiában fogant) szemlélete, amely közvetlen „összefüggést teremt a történeti események és következmények között, és egy végső értelemre vonatkoztatja őket”⁸, ritkán feleltethető meg, ha megfeleltethető egyáltalán a cselekvők viselkedését befolyásoló teleológiának. Hiszen, ha (Koselleck nyomán) a történeti időt a tapasztalat és a várakozás, eme két különböző létmód feszültségéből vezetjük le⁹, a történész által teremtett (és a múlt retrospektív távlatából láthatóvá vált célirányosságot kifejező) történelmi időrend sem feltétlenül illeszkedik a múlt saját inherens időrendjéhez.

De akkor honnan ered vajon a múltnak utólag tulajdonítani szokott jelentés? Többféle elméleti válasz is adható erre a kérdésre, hiszen más álláspontot vall róla a filozófiai hermeneutika, mást a kollektív emlékezet számos teoretikusa és történész képviselője, és megint mást a kontextualista történészek tágabb köre (egyaránt beleértve a cambridge-i eszmetörténészeket, a mikro-történészeket, a történeti antropológia, továbbá a mindennapok története művelőit, vagy az új kultúrtörténészeket). Abban viszont mindannyian egyetértenek, hogy komoly felülvizsgálatra szorul a megismerés objektivitásának

⁵ Karl Popper: A historicizmus nyomorúsága. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989. 156.

⁶ A teleologikus beállítódás máig legjobb elemzése: Nicolai Hartmann: Teleológiai gondolkodás (Ford. Redl Károly). Akadémiai Kiadó, Bp., 1970

⁷ Alasdair MacIntyre: Az erény nyomában. Erkölcsméleti tanulmány. Osiris Kiadó, Bp., 1999. 284.

⁸ Karl Löwith: Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei. Atlantisz, Bp., 1996. 39.

⁹ Reinhart Koselleck: Az elmúlt jövő. A történeti idő szemantikája. Atlantisz, Bp., 2003. 410.

az elve. Ha ugyanis a történeti tudás fő vagy egyedüli alapja, mint ahogy a rankei hagyomány szellemében még ma is sokan hirdetik, a valamikori valóságra utaló történeti források tanúbizonysága, hogyan bizonyítható akkor a belőlük megalkotott elbeszélés történetileg igaz volta? S e tekintetben nem csak a források sokat emlegetett töredékessége, de mindenekelőtt a forrás már eleve konstruált természete jelenti a probléma magvát. Ez pedig olyan súlyú kérdés, amely aligha oldható meg kielégítő módon egyedül a forráskritika eszköztárára hagyatkozva. E procedúra alkalmazása során a történész rendszerint abból a feltevésből indul ki, hogy a filológiai módszer helyes alkalmazása önmagában garantálja számára a megfelelő történeti nyomok (forrásadatok) kiválasztását, melyekben a valóság jelét (ikonját) tisztelheti. Ezek azok az úgynevezett hiteles források és adatok, melyek vitathatatlanul alkalmasak a történetileg igaz történet elbeszéléséhez. Mindez azonban alapos újragondolást kíván. Hiszen: „A történelmi objektumok nem »természetes tárgyak«, melyek csak az időbeni megnyilvánulásaikban változnak. Nincsenek ugyanis történelmi objektumok az őket teremtő és folyton változó gyakorlatokon kívül, így nincs a diskurzusnak olyan tere, olyasfajta valóság, amely minden történelmi helyzetben az egyszer s mindenkorra adott és nyommon követhető alakot ölténé magára.”¹⁰ Ez magyarul azt jelenti, hogy az írott dokumentum (a történész számára legfontosabb történeti nyom) jószereivel maga is csupán egy (jóllehet régebbi) diskurzus (esetlegesen) fennmaradt megnyilvánulása.

Ez áll tehát amögött, hogy a jelölőben, vagyis a jelölő révén kifejezett igazság nem közvetlenül esik egybe a jelöllet (a referenciális valóság) igazságával. S már ez okból sem elégedhet meg a történetíró a dekódolás során a szokványos történetírói forráskritikával, mivel a valamikori diskurzus jelentésadási mechanizmusát is fel kell fednie. Ennek révén kapcsolódhat be csupán valóban termékeny módon a jelentésadás szüntelenül zajló folyamatába. Az időbeli perspektíva szüntelen változása (a hermeneutikai kör) pedig ahhoz segíti hozzá a historikust, hogy a jelen perspektívájából szemlélődve a múltbelitől elütő jelentéssel ruházza fel a valamikor történeteket. Jóllehet persze, a múlt többnyire letűnt (vagy reflektálatlanul továbbélő) képzeleti és fogalmi sem enyésznek el időközben maradéktalanul. Nehezen megválaszolható fogas a kérdés viszont, hogy hol és milyen mértékben jutnak ténylegesen szerephez az utótörténet fényében fontos és érvényes jelentések megtalálása során.¹¹

¹⁰ Roger Chartier: On the relation of philosophy and history. In uő: Cultural History. Between Practices and Representations. Polity Press, Cambridge, 1988. 60.

¹¹ Ez teszi elodázhatatlanná a kérdés önálló vizsgálatát is. „A fogalomtörténet azt a konvergenciatartományt fedi le, ahol a múlt a maga fogalmaival beárad mai fogalmainkba. Olyan elméletre van tehát szüksége, amely nélkül a közös és az eltérő mozzanatok nem volnának megragadhatók az időben.” Reinhart Koselleck: i. m. 144.

A nemzeti avagy a kulturális identitás

A modern történeti tudat, melyet kis túlzással a történészi munkálkodás termékének is tekinthetünk, egyszerre volt a nemzeti identitás éltető forrása és szükségszerű következménye. Nem véletlen, hogy a történetírás szakszerűsödése oly mértékben összekapcsolódott a modern nemzetvé válság 19. századi egyetemleges európai folyamatával. Sarkosan fogalmazva: a szakszerű történetmondás a nemzeti múlt adekvát elbeszéléseként alakult ki, és ez a hozzá egyedül méltó feladat kölcsönzött számára kellő legitimitást a diszciplínává válás során.

A második világháború ebben a tekintetben is nagy és sokszerű megrázódatást okozott a legtöbb európai nemzeti történetírás, közvetve pedig az általuk melengetett nemzeti önképek számára. A különböző európai történetírások már ez okból is szívós erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy minél zökkenőmentesebben visszatérhessenek a nemzet normális történeti fogalmához. Mely utóbbi a kontinuitás (a lineáris történeti elbeszélés) és a teleologikusság elveinek szigorú követésében és a nemzetállami határokhoz igazított témaválasztásban mutatkozik meg beszédes módon. A re-nacionalizálási törekvés annyira átható és ellenállhatatlan erejű tendenciának bizonyult, hogy a neki némileg ellenszegülő történetírások, így többek közt a háború utáni *Annales*, sem mentesült maradéktalanul a hatásától. Sőt, az időközben színre lépő társadalomtörténet is kénytelen volt beilleszkedni a nemzeti történetírás által megszabott (szűk) keretekbe. „Az olyan társadalomtörténészek, mint E. P. Thompson, jegyzi meg Berger, szintén megőrizték erősen angolos kinézetüket.”¹² Thompsonnak az angol munkásosztály történetéről szóló nevezetes munkája¹³ elementáris hatást gyakorolt ugyan világszerte, ennek ellenére „nagyon angol témájú munka volt”.¹⁴ Mindamellett folyamatosan mégiscsak kibontakozott a nemzeti történetírás erodálódásának a folyamata.

A nemzeti történetírás mint paradigma bomlásának az okai igen sokrétűek. Az egyik ok a második világháború már említett történelmi tapasztalatában rejlik, ugyanakkor a jobb- és baloldali totalitarizmusok destruktív szellemi hatása sem egészen lebecsülendő e tekintetben. Az utóbbi azt eredményezte, hogy időlegesen diszkreditálódtak (az európai) nacionalizmusok, amit elsősorban az agresszív nagyhatalmi politikák 20. századi féktelen tom-

¹² Stefan Berger: A return to the national paradigm? National history writing in Germany, Italy, France, and Britain from 1945 to the present. *The Journal of Modern History*, 77 (September 2005) 647.

¹³ E. P. Thompson: *The Making of the English Working Class*. Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, 1968. (első kiadás: 1963)

¹⁴ Stefan Berger: i. m. 647.

bolásának, továbbá a baloldali diktatúrák deklarált nemzetellenességének és imperialista internacionalizmusának lehet tulajdonítani. Külső ösztönző erőként hatott ugyanebbe az irányba az Európa-gondolat lassú térnyerése, majd pedig az európai integráció későbbi gyakorlati megvalósulása. S miközben az 1980-as években a posztkommunista országokon kívül olyan országokban is fellángoltak a re-nacionalizálási törekvések, mint Németország, Olaszország, Franciaország vagy Anglia, a nemzeti paradigma ismételt térfoglalását mindenhol nyílt, olykor éles konfliktusok kísérték. Bátran kijelenthető ezek után, hogy: „A homogén és egységes nemzeti narratívához való visszatérés, amit még a 19. század teremtett, és amit 1945 után megint csak stabilizáltak, lehetetlen feladatnak bizonyult.”¹⁵

Számos más szellemi fejlemény is nagyban siettette a történelmi tudat re-nacionalizálásának már említett kudarcát. Közöttük megemlíthetjük a kollektív emlékezet fogalmának gyors és szembetűnő térhódítását, melynek szintén a franciák voltak a fő kezdeményezői a *lieux de mémoires* fogalom meghonosításával.¹⁶ Döntő volt továbbá a posztstrukturalizmus jelentkezése is, melynek hatására kezdték el mítoszként értékelni az egyes nemzeti történeti identitáskonstrukciókat;¹⁷ úgyszintén ebbe az irányban hatott a szub- és a szupranacionális történetírások 1980-as évektől datálódó nagy keletje és kétségtelen intellektuális vonzereje, valamint a nemzet mint konstrukció (sőt: mint a kitalált hagyomány letéteményese) uralkodó paradigmává válása¹⁸, és nem utolsósorban az Edward Said orientalizmus fogalmától ösztönzött posztkoloniális elmélet elterjedése.¹⁹ Mindez együtt nehezé, sőt kifejezetten lehetetlenné is tette a nemzeti történetírói paradigmához való maradéktalan visszatérést. „A nemzeti identitásnak a homogén és folytonos történelem révén történő összekovácsolása mind utópikusabb célnak tűnt tehát.”²⁰ A sokszólamúság, a pluralitás elfogadása, ami a fragmentált identitás homogén (nemzeti) identitást felváltó fogalmának látszik kedvezni, mind arra utal, hogy egyre kevésbé képes a történész hozzájárulni a kollektív, jelesül a nemzeti identitás szellemi konstrukciójának a megteremtéséhez és szüntelen

¹⁵ Uo. 657.

¹⁶ Vö. Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. Actas, 1999/3. 142–158; a francia vállalkozásról, K. Horváth Zsolt: Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történeti emlékezetkutatás francia látképe. Uo. 132–142.

¹⁷ Vö. Schöpflin György: A mítosz funkciói és a mítoszok taxonómiája. In uő: A modern nemzet. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2003. 68–92.

¹⁸ Eric Hobsbawm–Terence Ranger, eds.: The Invention of Tradition. Cambridge University Press, Cambridge, 1983; Ernest Gellner: Nations and Nationalism. Blackwell, Oxford, 1983.

¹⁹ Edward W. Said: Orientalizmus. Európa Könyvkiadó, Bp., 2000. Eredeti megjelenés: 1978

²⁰ Stefan Berger: i. m. 661.

ápolásához. A helyzet úgy fest tehát, hogy: „Pluralizálni kell a történelmi mester elbeszélést annak érdekében, hogy a kulturális identitásnak [a nemzetinél] toleránsabb és játékosabb formái is meggyökerezhessenek.”²¹

A történetírás internacionalizálódása

A nemzeti történetírás a nemzetállam politikai terét hivatott kitölteni a maga elbeszélésével, benne találván rá ama fontos történelmi entitásra, amely valóban meg tud felelni a lineáris történetmondás célkitűzésének. Ez a választás ugyanakkor felettebb paradox következményeket is maga után vonhat. Magyar példát említve, Trianon azért is éles cezúra, mert a magyar történelem az 1920-at követő időszakot tekintve menthetetlenül leszűkül a trianoni államhatárok közt élők történetére. A nemzeti történelem mereven értelmezett fogalma rejlik tehát a mögött a kirekesztés mögött, melynek az adott esetben az etnikai tér fogalma szerinti történelmi entitás válik a fő kárvallottjává. E kirekesztés eredményeként a kisebbségi magyar történelmet külön történetként kezdik immár kezelni, úgy tekintve azt, mint ami nem képezi többé a szigorúan a politikai államhatárokhoz szabott nemzeti történelem szerves részét. A helyzet különös iróniája, hogy minél nemzetibb valamely történetírás, annál kategorikusabban zárja ki magából a kisebbségi magyarok históriáját a nemzet Trianont követő történetét adván elő. Ez volt az a belátás, ami a két háború közt megszülte a népiségtörténet-írást is, melynek szellemi atyja, Mályusz Elemér szintén a Trianonnal keletkezett állapotokra hivatkozott a „népi nemzet” általa javasolt történelmi fogalmát és az arra épített társadalomtörténetet indokolva. „Trianon, írta, merőben új helyzetet teremtett számunkra. Nemcsak eltűnt a lehetőség, hogy a politikai nemzet fogalmából előnyök származzanak a magyarságra, hanem az elv uralmon maradása elszakított részeink szétporlasztásával, sőt teljes pusztulásával fenyegetett.”²² A szerinte egyedül logikus következtetést így fogalmazta meg Mályusz: „Ma már kétségtelen, hogy a Trianon utáni kor ritka [...] lehetőséget vetett a magyarság elé, amidőn megkínálta az alkalommal: fejtse ki ő az új kor új nemzet fogalmát.” Ami azonban, Mályusz megítélése szerint nem más, mint a népi (az etnikai) nemzet kategóriája.²³

Ha el is tekintünk ezúttal attól, hogy a népi nemzet fogalmának a deklarálása ellenére Mályusz mindvégig megmaradt a nemzetközpontú történelmi szemléleti keretei között (már csak azért is, mert a revíziós törekvéseket kívánta szolgálni ezzel a történelmi megközelítéssel), törekvése annak ellenére is igen figyelemre méltó, hogy az végül kudarcba fulladt. „Az alkalommal

²¹ Uo. 678.

²² Mályusz Elemér: A magyar történettudomány. Bolyai Akadémia, Bp., é. n. 20–21.

²³ Uo. 22.

[hogy mi fejtjük ki az új kor új nemzetfogalmát], sajnos, nem éltünk” – szól Mályusz keserű megállapítása.²⁴ Utóbb sem lett azonban ennek a javaslatnak túl nagy fogantatja; hiába jelentette ki Szűcs Jenő a hetvenes években, hogy a lineáris történelmi elbeszélés nemzeti kontextusa valójában csak fikció, vagy ahogy ő fogalmazott: „kutatástechnikai kompromisszum”.²⁵ Ezért is okozott (okozhatott) nem kevés fejtörést a magyar történészeknek a nyolcvanas években az *Erdély története* című történelmi szintézis 1918 utáni lehetséges folytatása. A dolgot úgy oldották meg végül, hogy az immár a román történelem részét képező Trianon utáni Erdély (amely mai kiterjedésében nem is esik egybe egészen a történelmi Erdéllyel) újabb történelmét egy végszónak szánt fejezetbe gyömöszölték bele. A vonatkozó szöveg megírását az egész vállalkozást főszerkesztőként jegyző Köpeczi Béla vállalta magára, aki a megbízható pártkader szerepében a saját személyével hitelesítette a politikailag egyébként kényes tudományos publikációt.²⁶

Az előbb mondottak – és számos egyéb ok – miatt is több haszonnal jár tehát a nem szorosan a nemzeti paradigmához kötött, egyszóval az internacionális, a komparatív, a globális, vagy az anacionális történelmi gondolkodás minél gyorsabb meggyökereztetése. Az újragondolás ez esetben annak őszinte belátásán nyugszik, hogy a nemzeti horizont olykor bizonyos fal, melyet jobb áttörni, hogy a múlt realisabb ismeretéhez jussunk. Ilyen igényt fogalmaz a posztkoloniális felfogás sajátos módján megszólaló historikus, amikor a nemzeti tér történelméről dekonstrukcióját követeli. Az irodalomkritikusok a dekonstrukcióban, a történészek viszont rendszerint a rekonstrukcióban érdekeltek. „A valóságos élethez azonban olykor csak a politikai hatalmak domináns ideológiai reprezentációin át lehet hozzáférni, melyek azonban gyakran marginalizálják, elnyomják vagy átalakítják a másféle történeteket. Ilyen körülmények közt a történész sem tehet mást, mint hogy eljuttassa a dekonstruktor szerepét. Mivel az adott tér reprezentációja nem meríti ki a térbeli gyakorlatokat, a történész arra kényszerül tehát, hogy feltárja mindazokat a módokat, melyek révén a terek és a történetek meg szoktak és meg tudnak nyilvánulni.”²⁷

²⁴ Uo.

²⁵ Szűcs Jenő: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához. In: Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972. 48.

²⁶ „Erdély története 1918 után Románia történetének része” – kezdődik a Köpeczi által írt Kitekintés: Erdély útja 1918 után című főfejezet. Köpeczi Béla, főszerk.: Erdély története. 1–3. köt. Akadémiai Kiadó, Bp., 1986. 1733.

²⁷ Prasenjit Duara: Transnationalism and the challenge to national histories. In: Thomas Bender, ed.: Rethinking American History in a Global Age. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 2002. 38–39.

Egy amerikai historikussal szólva bátran kijelenthető ezek után: „A nemzet ama képessége, hogy az időt és a teret keretbe foglalja, nem valamilyen veleszületett sajátossága: történelmi változó.” Azaz, fűzi hozzá: „Kozmopolitának kell a történésznek lennie. Ezért a történetírásnak és a történésznek egyaránt arra kell törekednie, hogy visszaállítsa az idegenség, a szokatlanság fogalmát... [...] Kettős gyakorlatot kell az igazi kozmopolitának követnie, olyat, amely egyszerre teremti meg a kötődés és a távolságtartás lehetőségét, valamint annak tudatát, miszerint egy időben kerülhetünk távol önmagunktól és szerezhetünk dialógikus ismereteket a másiktól.”²⁸

Ebből az utóbbi szempontból van Habermas szerint nagy jelentősége Daniel Goldhagen heves vitákat kavarázó munkájának is. Mint ismeretes, oly módon értelmezte Goldhagen a németeknek a zsidókkal szembeni különösen barbár és embertelen viselkedését a világháború során, mint egy a német mentalitásba mélyen beléivódott, afféle meggyőződéses antiszemitizmus kifejeződését. Ennek kapcsán jut Habermas arra a következtetésre, hogy: „Szükségszerűen hatással van önmegértésünkre, ha Goldhagen a *meggyőződéses* tettesek egy bizonyos reprezentatív körének valami módon mégiscsak olyan szubjektív igazolást ad, amely az akkor uralkodó alapmeggyőződések integráns része volt.” Hiszen Goldhagen kemény ítéletének, „amennyiben helytállóan bizonyul, meg kell rendítenie a saját tradícióba vetett naiv bizalmat. Goldhagen tanulmánya ezt a sajáttal szembeni kritikai beállítódást követeli meg...”²⁹

Önálló tudomány-e (még) a történetírás?

Az utóbb felvetett kérdés két irányban vezet bennünket tovább. Az egyik a történetírás diszciplináris feloldódását, azt a problémát érinti tehát, ami nélkül meg sem fogalmazhatnánk egy az előbbihez fogható történelmi kérdést, amiben beállítódásról, attitűdről, előítéletről, vagyis olyasmikről van szó, ami a szociálpszichológia illetékességi körébe tartozik.

A történetírás nemzeti paradigmájának a meggyengülése (vagy csupán a relativizálódása) azt az égető kérdést veti fel tehát, hogy létezik-e egyáltalán önálló történetírói diszciplína. Annak idején már Karl Lamprecht is igyekezett utat találni valamely másik tudomány felé, midőn a német historizmus ellen lázadozott: ez akkor a pszichológia lett volna.³⁰ Az *Annales* alapítói

²⁸ Thomas Bender: Introduction. Historians, the nation, and the plentitude of narratives. In: Thomas Bender, ed.: i. m. 11.

²⁹ Jürgen Habermas: A történelem közéletben való felhasználásáról. In uő: A poszt-nemzeti állapot. Politikai esszék. L'Harmattan–Zsigmond Király Főiskola, Bp., 2006. 31., 32.

³⁰ Vö. Tóth Zoltán: Elfelejtett előzmények. A régi társadalomtörténet sajtós kérdéseinek kialakulásáról. In: Bódy Zsombor–Ö. Kovács József, szerk.: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Osiris Kiadó, Bp., 2003. 100–105.

atyái a földrajzzal, a kulturális antropológiával és az éppen csak születőben lévő szociálpszichológiával karöltve tették meg első tétova lépéseiket az interdiszciplinaritás irányába. A társadalomtörténet második világháború utáni nagy fellendüléséhez a szociológia, a közgazdaságtan és a demográfia adta meg a döntő lökést. A narratív és kvalitatív történetírói áramlatok viszont az antropológia irányában tájékozódtak, hogy idővel egyre többet tanuljanak a strukturalista és főként a posztstrukturalista irodalomkritikától. A történetírás, mint a racionális megismerés önálló területe, aminek állítólag saját külön metodikája is van, ma már jószerivel csak a hatalmi struktúrák intézményi szintjén életképes konstrukció. Hiszen mind a mai napig ennek a diszciplináris elkülönültségnek a logikája szerint szervezik az egyetemi tanszékeket, az akadémiai kutatásokat, ehhez igazítják a projekt-finanszírozásokat és a tudományos fokozatok odaítélését egyaránt. Holott a történetírói gondolkodás már jó ideje maga mögött hagyta az idestova több mint egy évszázada kijelölt merev diszciplináris határokat; ennek a gyakorlati újragondolása azonban rendre beleütközik a történetírást hivatalosan reprezentáló, nyíltan hatalmi szerepet betöltő intézményes erők merev ellenállásába.

S mi vajon az interdiszciplinaritás tényleges hozadéka? A tudományos határsértés nemegyszer bizonyos veszélyekkel is jár ugyan, ennek ellenére több előnnyel kecsegtet, mint a „nemzeti” történetírás paradigmájába való makacs bezárkózás. Többről és másról van itt szó pusztán csak valamely új kutatási téma (például a társadalmi rétegződés, a szegregáció, a mobilitás, a szimbolikus politika) egyszerű átvételénél; fogalmi gazdagodás és a fogalomhasználat tudatosságának a megnövekedése az interdiszciplinarizálódás fő következménye. Sőt mi több, a történeti megértés új alapokra helyezése valósul meg ezáltal. „Amikor átlépünk egy másik tudományba vagy a tudás egy másik területére [...] egyszersmind a különbözőség területére, a dekonstrukció [...] kontextusába is átlépünk ezzel együtt, olyan kontextusba kerülve ilyen módon, ahonnan felforgathatjuk a kényelmesen berendezkedett és túlságosan is jól ismert diskurzus folytonosan csábító egyöntetűségeit, és a hegemón hatalmakat természetesként feltüntető eljárásokat. Ez [mármint az interdiszciplinaritás] az egyik módja annak, hogy megkérdőjelezzük a tudás jól megalapozott központjait és mindazon elhallgatásokat, kirekesztéseket és elnyomásokat, melyek szükségképpen együtt szoktak ezekkel járni.”³¹

Konkrét példát említve, az antropológiai történetírás annak az etnográfusnak szegődik a nyomába, aki „a saját és a más kultúra közötti távolsá-

³¹ Geoff Eley: Between social history and cultural studies: interdisciplinarity and the practice of the historian at the end of the twentieth century. In: Joep Leersen and Ann Rigney, eds.: *Historians and Social Values*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2000. 99–100.

got használja arra, hogy fogalmaitól megszabadulva rekonstruálja az általa tanulmányozott társadalom logikáját...” Ez ugyanakkor arra teszi majd képessé a historikust, hogy „a manifesztált valóságon túli mechanizmust és egyúttal azt a logikát is megtalálja, amely meg tud magyarázni egy bizonyos fajta fejlődést, egy konjunktúrát...”³²

Az interdiszciplinaritást mindig is jellemző kritikai potenciál így kerül végül szoros kapcsolatba a történetírás internacionalizálódásával, pluralizálódásával és az elbeszélői szabadság kiteljesedésével.

Történetírás a tömegkultúra korában

S lássuk végül a ma sokakat újra foglalkoztató kérdést: mi végre a történész a világon, milyen feladat vár rá, midőn veszni látszik a nemzeti identitás teremtésében, fenntartásában és ápolásában eddig betöltött kulcsszerepe. Igaz, ma sem enyészett el egészen az a fajta szolgáltatás, amit a történész a nemzeti identitás temporalizálása révén hosszú időn át nyújtani tudott. Akkor azonban, midőn a nemzeti történeti narratívát is utoléri a dekonstruálás lendülete – mint történt a Pierre Nora-féle vállalkozás esetében³³ –, nyomban értelmét és funkcióját veszti a profetikus történész-szerep egyeseknek tetsző, mások számára azonban mindig is kellően riasztó hagyománya. A történelmet persze napjainkban is intenzíven felhasználják a jelen céljaira, időközben megváltozott azonban használatának a módja. A kollektív emlékezet, tehát a „mindenki a maga történésze” (“Everybody his own historian”)³⁴ jelszóban összegzett mai emlékezőkultusz, és különösen a média által sugárzott történelem példátlanul nagy népszerűsége (ez utóbbit a nyilvános történelem, a public history fogalmával jelölik), kivétel nélkül mindezt látszik bizonyítani.

Mindezek nyomán újra kell gondolni azt is, hogy hol van a történészi beszéd tényleges helye napjaink hihetetlen információáramlásában. A történetírást e tekintetben ma érő legfontosabb kihívás a különböző csoportidentitásokhoz való hozzájárulás kívánalma, lett legyen szó nemi identitásról, új nemzeti közösségek hatalmi önérvényesítéséről vagy bármilyen más kollektív önazonosságról. A múlt ilyenén történelmiesítése, ami ráadásul újfajta kommunikációs eszközökkel (is) történik, oda vezet, hogy a történeti diskurzus mind jobban elszakad az olvasáskultúra hegemoniáján nyugvó hagyományos történetírói beszédmódtól. Mely fejlemény minden bizonnyal szélsőséges,

³² André Burguière: A történeti antropológia. In: Sebők Marcell, szerk.: Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok. Replika Kör, Bp., 2000. 54.

³³ Az történt ugyanis, hogy a kollektív emlékezetre méltónak tartott tárgyak között immár nem Franciaország, hanem a Franciaországok története téma foglalta el a központi helyet.

³⁴ Carl Becker e címmel írt könyve 1935-ben jelent meg.

ugyanakkor pregnáns példája a múlt nagy csatáinak számítógépes szimulálása, ami kitűnő lehetőséget teremt a történelmet ilyen módon „fogyasztók” számára, hogy utólag tevőlegesen is beavatkozhasanak a múltbeli események menetébe. Ami viszont ösztönzően hat a kontrafaktuális történetírás napjainkban olyannyira divatozó gyakorlatára.

A történelmi dokumentumfilmek és programok sugárzására szakosodott tévécsatornák által hozzáférhetővé tett történelmi diskurzus ezentúl is komoly befolyást gyakorol a megszokott történelmi beszédmódra. Angliában 2004-ben két csatorna sugárzott ilyen jellegű adásokat, a *History Channel* és a *UK TV History*. Az előbbi gyakorta Hitler-csatornának is nevezik, mivel szinte kizárólag csak a második világháború áll műsorai homlokterében. S bár a közönség részéről tagadhatatlanul óriási érdeklődés nyilvánul meg a történelem iránt, ez a mohó kíváncsiság nem elsősorban a történészek történelmének, nem az általuk írt könyveknek és különösen nem a szakcikkeiknek, hanem egyebek közt ezen tévécsatornák adásainak (is) szól. Ne feledjük, a *History Channel*nek világszerte 125 millió előfizetője akad.³⁵ Amikor pedig az írott történelem is valamivel szélesebb közönségre talál, akkor sem a történészek keze alól kikerült történelmi munkák forgalma ugrik meg. A minden bizonnyal legkedveltebb történetírói műfaj, a hadtörténet esete jó szemléltető példával szolgál e tekintetben. A népszerű hadtörténelmi „sorozatok és könyvek szerzői általában sem egyetemi állásokkal..., sem pedig más intézményi háttérrel nem rendelkeznek. Kenyerüket valóban tollukkal keresik, ami nagyban befolyásolja mind témaválasztásukat, mind pedig e munkák színvonalát”.³⁶ A nem kifejezetten a szakszerű történetírás műfaját reprezentáló imént emlegetett szerzők a rendelkezésükre álló történetírói feldolgozások és a kiadott források alapján készítik kelendő történelmi narratíváikat. Ami újfent azt a benyomást erősíti bennünk, hogy nincs nagy tere manapság a történésznek a történelmi köztudat formálását tekintve. Tagadhatatlan viszont, hogy az iskolai tankönyvek és tanmenetek továbbra is főként a történészek által instruált tudást közvetítik a fiatal nemzedékek számára.

Miként reagálhat a történész erre az alaposan megváltozott helyzetre? Az egyik előtte adódó lehetőség a szakmai elefántcsonttoronyba történő visszahúzódás, amely a tudományos közösség nemzetközivé tágulásával egy immár globalizált kommunikációs térbe való „bezárkózást” is jelenthet egyszermind. Ez az opció elsősorban azok számára elérhető és valóságos, akik az idők során úgymond kozmopolita történészekké alakultak át. Azok azon-

³⁵ Jeremy Black: *Using History*. Hodder Arnold, London, 2005. 29.

³⁶ Ágoston Gábor: Történetírás és hadtörténetírás. Gondolatok a professzionális és népszerű angolszász hadtörténetírásról. *Hadtörténelmi Közlemények*, 119. évf. 2. sz. 2006. június, 533.

ban, akik megmaradtak a nemzeti paradigma körén belül (és a történészek számszerű többsége ebbe a körbe tartozik), kitörés lehetőségként kínálkozik a médiában való gyakori szereplés, vagy a politikai diskurzusba való bekapcsolódás. Szinte mindegyik esetre hozhatnánk ismert hazai példákat.

Ezúttal azonban egy máshonnan vett eset felidézésével folytatom és fejezem be egyúttal az iménti gondolatmenetet. Ha a tévé és az állam egymásra lel a nyilvános történelem terjesztésének ügyében, akkor feltehetően nagy jövő vár majd a nemzeti történeti narratívában érdekelt történészre. Legalábbis erre vall az ismertető angol eset. A British Broadcasting Corporation, állami támogatást is élvezve, epizódonként 400 000 fontot költött a *Britannia története* című filmsorozat elkészíttetésére. A 2000–2002 között műsorra tűzött film szövegét az a Simon Schama írta, aki korábban némi ismertségre tett már szert posztmodern történetírói kísérletezéseivel – s ez a hírnév is jól jött a tévétörténelem leendő piaci kelendősége szempontjából. A saját bevallása szerint újjászületett Whig történészként az ebben az ügyben közreműködő Schama tévésített ország-története, amely – több kötetben – hamarosan nyomtatásban is napvilágot látott, egyes megítélések szerint a múlt szappanoperaszzerű ábrázolását eredményezte.³⁷

Ez lesz (vagy ez is lehet) a nemzeti történelmi narratíva piacképes terjesztésének a megfelelő módja? A kérdésre nem adható ma még érdemben válasz. A példa is arra szolgált csupán, hogy a segítségével érzékeltessem a történész visszafordíthatatlanul átalakulóban levő szellemi és társadalmi funkcióját és éppen csak érlelődő új identitását.

³⁷ A munkáról írt kritikákból szemelget: Jeremy Black: *Using History*, 119.